

Psychoanalytische Perspectieven, 2015, 33, 2: 137-162

DE DROEFHEID IN ZIJN OGEN: ONTMOETINGEN MET EEN JEUGDIGE DELINQUENT MET PSYCHOPATHISCHE TREKKEN¹

Julie De Ganck* en Stijn Vanheule**

*Kwaliteitscentrum voor Diagnostiek vzw
Koning Albert II-laan, 35 bus 30, B-1030 Brussel
**Vakgroep Psychoanalyse en Raadplegingspsychologie
Universiteit Gent, H. Dunantlaan, 2, B-9000 Gent
Tel.: ++/32/(0)9 264 91 01, Stijn.Vanheule@UGent.be

Samenvatting: Populaire en wetenschappelijke definities van psychopathie zijn niet neutraal en lijken stereotiep denken te bevorderen. Zo wordt de psychopaat vaak afgebeeld als sociaal roofdier of als koelbloedig beest. Dergelijke metaforen kunnen leiden tot een vertekend beeld over hoe personen met psychopathische trekken emoties en sociale relaties ervaren, en hun criminele daden beleven. Vaak wordt de psychische en contextuele inbedding van psychopathisch gedrag genegeerd. Via een gedetailleerd onderzoek van het affectief, interpersoonlijk en antisociaal leven van een adolescentie man met uitgesproken psychopathische trekken, trachten we genuanceerd te schetsen hoe hij in de sociale wereld staat. Gebaseerd op ons casusmateriaal, geven we aan dat zijn antisociaal gedrag en zijn positionering op emotioneel en interpersoonlijk vlak getuigen van defensieve processen en van een psychotische structuur.

Sleutelwoorden: Psychopathie, Psychose, Antisociaal Gedrag, Agressie, Casestudy.

Ontvangen: 26 februari 2015; **Aanvaard:** 27 april 2015.

*"Wie met monsters vecht, moet oppassen dat hij daarbij niet zelf een monster wordt.
En als je lang in een afgrond kijkt, kijkt de afgrond ook bij jou naar binnen."
(Nietzsche, 1997: aforisme 146)*

1. Vertaling van het vijfde hoofdstuk uit het doctoraatsproefschrift van Julie De Ganck (2014), dat als titel draagt: "Rebels with a cause: An empirical study into the affective and interpersonal dynamics of psychopathic behavior and the lived experience of psychiatric labels in youth". Vertaald door Els Van Compernelle en Stijn Vanheule.

Inleiding

De manier waarop psychopathie zowel in wetenschappelijke teksten als in de populaire cultuur in beeld wordt gebracht, is niet neutraal en het blijft onderwerp van debat (Arrigo & Shipley, 2001; Hare, 1996). Een discussiepunt dat blijft insisteren, is of psychopaten een psychiatrische problematiek hebben of eenvoudigweg *slechte mensen* zijn. Veel discussie komt voort uit de herhaaldelijk veranderende nomenclatuur en de onduidelijke diagnostische criteria (Arrigo & Shipley, 2001; Hervé, 2007). In deze studie gaan we uit van Hares (2003, 2011) concept van psychopathie, gedefinieerd als een ernstige en stabiele stoornis van de persoonlijkheid die bestaat uit vier dimensies: (1) een arrogante, onbetrouwbare *interpersoonlijke* stijl; (2) een gebrekkig *affectief* leven; (3) een impulsief- onverantwoordelijke en (4) sociaal afwijkende *levensstijl*. Hare ontwikkelde de Psychopathy Checklist-Revised² (Hare, 1991, 2003: PCL-R; Hare & Neumann, 2008) als instrument om deze vier dimensies te beoordelen.³ Veelal wordt de PCL-R beschouwd als de "gouden standaard" om psychopathie te beoordelen (Acheson, 2005; Hare, 1991, 2003).

Op *interpersoonlijk* niveau worden psychopaten vaak beschouwd als gladde praters, oppervlakkig, narcistisch, hoogdravend, egocentrisch, onoprecht, en manipulatief (Hare, 2003; Hare & Neumann, 2008, 2009). Meloy (1988) en Hare (2011) beschrijven de reptielachtige en roofzuchtige blik van de psychopaat, die de meeste mensen een ongemakkelijk gevoel geeft, "bijna alsof ze zich als potentiële prooi voelen in de aanwezigheid van een roofdier" (Hare, 2011: 200): "Psychopaten zijn sociale roofdieren die charmeren, manipuleren, en

2. De initiële Psychopathy Checklist (Hare, 1980) bestond uit 22 items.

3. De PCL-R items zijn: (1) Welbespraaktheid en oppervlakkige charme; (2) Overdreven gevoel van eigenwaarde (egocentrisme); (3) Prikkelhongerig; (4) Pathologisch liegen; (5) Sluw/manipulatief; (6) Gebrek aan berouw of schuldgevoel; (7) Oppervlakkig affect; (8) Ongevoelig en ontbrekende empathie; (9) Parasitaire levensstijl; (10) Zwakke controle van het gedrag; (11) Willekeurig seksueel gedrag; (12) Gedragsproblemen in de vroege jeugd; (13) Ontbrekende realistische doelen op lange termijn; (14) Impulsief; (15) Onverantwoord gedrag; (16) Niet in staat om verantwoordelijkheden voor eigen daden te nemen; (17) Huwelijken/samenleven van korte duur; (18) Jeugddelinquentie; (19) Schending van voorwaardelijke invrijheidsstelling; en (20) Crimineel veelzijdig. De PCL-R meting is gebaseerd op een semigestructureerd interview en bestandsdata. Elk item wordt gescoord op een 3-punts ordinale schaal: zeker niet aanwezig (0), deels aanwezig (1) of zeker aanwezig (2). De totale scores kunnen gaan van 0 tot 40 en representeren de mate waarin het individu overeenstemt met de prototypische psychopaat. Een score van 30 wordt aanbevolen als cut-off voor een diagnose van psychopathie (Acheson, 2005; Hare, 1991, 2003).

meedogenloos hun weg doorheen het leven ploegen, waarbij ze een breed spoor achterlaten van gebroken harten, onvervulde verwachtingen en lege portefeuilles. Zonder enig bewustzijn en gevoelens naar anderen toe, nemen ze zelfzuchtig wat zij willen en doen ze wat hen belooft, waarbij ze sociale normen en verwachtingen overtreden zonder enig gevoel van schuld of spijt" (*Ibid.*: 200).

In dezelfde geest wordt het *affectieve* leven van de psychopaat vaak in beeld gebracht in termen van sterke ongevoeligheid en een algemene schraalheid qua emotie. Hoewel het niet expliciet opgenomen is in de huidige diagnostische criteria van Hares instrument, meent men dat psychopaten weinig psychoneurotische symptomen of negatief affect ervaren, zoals depressie, vrees en angst, waarbij de laatste symptomen worden beschouwd als de drijvende kracht van het geweten (Hare, 2011). Individuen met duidelijke psychopathische kenmerken worden dan ook veelal aanzien als gewetenloos: ze ervaren geen empathie, schuldgevoel of spijt en nemen geen verantwoordelijkheid op voor hun daden. Vaak wordt gesteld dat ze geen nauwe emotionele banden met anderen kunnen aangaan en niet in staat zijn om liefde te ervaren (Cleckley, 1976; Hare, 2011; Hare & Neumann, 2008, 2009; Lykken, 1957).

Deze interpersoonlijke en affectieve kenmerken verbindt men met een *sociaal afwijkende levensstijl*, gekenmerkt door een excessieve nood aan stimulatie en impulsief, onverantwoordelijk en regelovertrekend gedrag. Hun gebrek aan schuldgevoel, angst en empathie, hun onvermogen tot intieme relaties, samen met hun pompeusheid en egocentriciteit plaveien de weg naar hun antisociaal en crimineel gedrag (Hare & Neumann, 2009; Porter, 2007). Inderdaad, verschillende studies geven te kennen dat psychopathie een risicofactor is voor antisociaal gedrag, institutionele onaangepastheid, recidivisme en geweld (zie Hare, 2006; Hare & Neumann, 2009; Leistico, Salekin, De Coster, & Rogers, 2008).⁴ Ongetwijfeld zou psychopathie om die reden volgens sommigen het belangrijkste psychologisch construct moeten zijn in het strafrechtelijk systeem (Harris, Skilling, & Rice,

4. Omwille van de sterke correlatie van psychopathie met antisociaal gedrag, wordt het vaak verward met de Antisociale Persoonlijkeitsstoornis (APS) zoals gedefinieerd door de *Diagnostical and Statistical Manual of Mental Disorders* (APA, 2000, 2014). Alhoewel er enkele overlappende criteria zijn tussen APS en het concept van psychopathie, is de relatie tussen de twee eenheden asymmetrisch: "De meeste psychopaten voldoen ook aan de criteria voor APS, maar de meeste personen met APS zijn geen psychopaten" (Hare, 1996: 31). Dat komt omdat de diagnose van APS grotendeels gebaseerd is op antisociaal gedrag en in mindere mate op affectieve en interpersoonlijke componenten zoals beschreven in Hares psychopathie construct.

2001). Het beeld van de psychopaat als een gevaarlijk "roofdier" wordt weerspiegeld in verschillende studies die aangeven dat personen met psychopathische trekken snel overgaan tot instrumenteel of roofzuchtig geweld (zie Cornell, Warren, Hawk, Stafford, Oram, & Pine, 1996; Hare, 2003; McDermott, Quanbeck, Busse, Yastro, & Scott, 2008; Vitacco, Neumann, Caldwell, Leistico, & Van Rybroek, 2006). Sommige auteurs beweren zelfs dat psychopathie en roofzuchtige agressie inwisselbare noties zijn (zie Declercq, 2008).

Een andere groep auteurs geeft daarentegen aan dat deze beschrijvende handboekdefinities en populaire opvattingen over psychopathie illusoir en mythisch zijn (zie Blackburn, 1988; Vaillant, 1975) en niets meer reflecteren dan een sociaal construct, dat gemakkelijk aanvaard wordt door de grote massa (Federman, Holmes, & Jacob, 2009). Parker, Georgaca, Harper, McLaughlin, en Stowel-Smith (1995) argumenteren dat de afbakening van een psychiatrisch concept, zoals psychopathie, werkelijk gevallen kan creëren die overeenstemmen met de verwachtingen die ermee geassocieerd zijn. In dit opzicht wordt een realiteit geconstrueerd die past bij het concept, wat het geloof versterkt dat psychopathie inderdaad een afgebakende natuurlijke entiteit is (Vanheule, 2015). Binnen deze redeneerlijn is het niet onaannemelijk dat diagnostische categorieën, zoals psychopathie, stereotiep denken teweegbrengen, waarbij de observatie van één kenmerk, zoals frequent normoverschrijdend gedrag, snel in verband wordt gebracht met andere kenmerken, zoals een arm affectief leven. Metaforen zoals van de psychopaat als sociaal roofdier of reptielachtig beest voeden dergelijk stereotiep denken en neigen onze perceptie van individuen die als psychopaten gelabeld zijn, te vervormen.

De huidige definitie en diagnose van psychopathie overstijgt nauwelijks het descriptieve niveau en mist een conceptueel kader om de onderliggende psychologische en sociale dynamieken van psychopathisch gedrag te begrijpen. Inderdaad, zoals Rabinovitch (1959: 57) stelt: "Diagnose op een puur descriptief niveau, zonder te letten op de gedachteninhoud en het innerlijk leven van het kind, is eigenlijk helemaal geen diagnose". Wat vaak genegeerd wordt, in deze context, is de psychische en contextuele inbedding van het psychopathisch gedrag.

In deze studie gaan we in op de casus van een mannelijke adolescent. We noemen hem Obrad. Hij voldoet aan de criteria die Hare (2003) noodzakelijk acht voor een diagnose van psychopathie (Forth, Kosson, & Hare, 2003). Door middel van een verkenning van het affectief, interpersoonlijk en antisociaal leven van de adolescent,

trachten we te verbijzonderen hoe hij zich verhoudt ten aanzien van de ander en ten aanzien van zichzelf. Bijzondere aandacht gaat uit naar psychische en contextuele dynamieken. Eerst exploreren we hoe hij affecten en emoties ervaart. Vervolgens onderzoeken we hoe deze jongeman zich verhoudt tot anderen. Ten slotte exploreren we welk psychisch statuut zijn antisociaal gedrag heeft.

Methode

We ontmoetten Obrad, toen zestien jaar oud, in een instelling voor jeugdige delinquenten. Hij participeerde aan een onderzoeksproject rond psychopathische trekken bij adolescentie delinquenten. Hij bleef in totaal 9 maanden in deze instelling. Het onderzoeksproject was goedgekeurd door de Ethische Commissie van de Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen aan de Universiteit Gent. Met zijn toestemming werden alle gesprekken opgenomen en kunnen ze gebruikt worden voor onderzoek. De gesprekken vonden plaats op vrijwillige en wekelijks basis in de instelling zelf. In totaal werden 32 gesprekken gedaan door de eerste auteur. Om de anonimiteit van Obrad te garanderen hebben we details uit de gesprekken (namen, plaatsen,...) in sterke mate gewijzigd. De Hare Psychopathy Checklist: Youth Version (Forth et al., 2003: PCL:YV) werd ook afgenomen door de eerste auteur, die hiervoor een specialistische opleiding had gevolgd.⁵ Obrad had een zeer hoge totaalscore van 32.

Obrad: levensgeschiedenis en vroegere psychosociale begeleiding

Obrad groeide tot de leeftijd van tien op in een Oost-Europees land. Wanneer hij vijf jaar is breekt er oorlog uit en gedurende zes maanden leeft hij met zijn ouders en twee oudere broers in de kelder van hun huis. Zodra dat kan vlucht moeder met haar zonen naar België, waar ze vier maanden verblijven. Daarna keren ze terug naar huis. Wanneer Obrad acht jaar is, vermoordt zijn vader een vriend des huizes tijdens een feest. Obrad is getuige van die moord. Moeder neemt op dat moment de drie kinderen met zich mee en rent weg van huis, maar

5. De PCL:YV is een versie van de PCL-R, die ontworpen is om persoonlijkheidstrekken en gedragskenmerken van psychopathie bij adolescenten te meten. Net als de PCL-R bestaat het uit 20 items die worden gescoord op een 3-punts ordinale schaal. De totale score, gaande van 0 tot 40, reflecteert de mate van psychopathische trekken bij het individu. In tegenstelling tot het gebruik van de PCL-R bij volwassenen wordt er geen cut-off score gebruikt in de PCL:YV bij adolescenten (Forth et al., 2003).

keert de volgende dag terug. De beide ouders ontkennen sindsdien wat toen is gebeurd. Wanneer Obrad tien jaar oud is, wordt zijn vader beschuldigd van moord. Op dat moment begint Obrad te spijbelen om pesterijen van andere kinderen te vermijden. De familie van het slachtoffer dreigt de moord te wreken door een van de broers te vermoorden. Opnieuw vlucht Obrads moeder met haar zonen naar België. Obrads vader wordt veroordeeld en gevangengenomen. In de gevangenis komt hij al vlug terecht in een bevoorrecht halfopen regime, waardoor hij zijn werk kan voortzetten en vaak kan genieten van penitentiair verlof buiten de gevangenis.⁶ Obrad, die op de leeftijd van tien jaar in België aankomt, ziet zijn vader pas na vijf jaar terug, tijdens een bezoek aan de gevangenis. Tijdens zijn gevangenisstraf overtreedt Obrads vader vaak de regels: bijvoorbeeld een gsm binnen-smokkelen en niet terugkeren naar de gevangenis na penitentiair verlof.

Tussen de leeftijd van vijf en tien wordt Obrad behandeld omwille van insulten. Eens in België aangekomen, gaat hij op vrijwillige basis in begeleiding omwille van de traumatische gebeurtenissen en omwille van zijn problematische gezinssituatie. Wanneer hij elf jaar oud is, wordt hij voor één jaar opgenomen in een residentiële instelling omdat zijn moeder niet langer kan omgaan met zijn gedrag. Vanaf zijn elf leeft hij omwille van misdaden (bijvoorbeeld auto's stelen, joy-riding, slagen en verwondingen, dealen van drugs, brandstichting en diefstal) bijna continu in residentiële voorzieningen. In justitiële en therapeutische verslagen wordt hij beschreven als manipulatief, koud en gevoelloos. Hij wordt ook getypeerd als terughoudend, zwijgzaam, agressief en zeer therapieresistent. Tijdens eerdere therapeutische programma's weigerde hij te praten over zijn familiale geschiedenis, vroegere traumatische gebeurtenissen of huidig drugsmisbruik. Vaak reageert hij met agressie op vragen over deze onderwerpen.

Affectief leven: een maskerade van koudheid, niet een masker van gezondheid

Tijdens de eerste ontmoetingen zegt Obrad dat zijn moeder en opvoeders hem aanmoedigen om openlijker te spreken over zijn affectief leven, maar dat hij daartoe niet bereid is. Geregeld stelt hij dat gevoelens verborgen moeten blijven om te vermijden *kwetsbaar te*

6. Na enkele jaren in volledige detentie, bewam Obrads vader de uitzonderlijke toelating om alternerend een week in de gevangenis en een week thuis te verblijven.

zijn voor de bedoelingen van anderen: "Ik toon mijn gevoelens niet. Ik wil ze voor mezelf houden. Andere mensen zullen het alleen maar misbruiken. Of ze zullen het proberen ... [...] Dat is één van de redenen waarom ik mijn gevoelens niet toon; waarom ik ze voor mezelf houd. Anderen willen mij misschien wel helpen [...]. Maar dat wil ik niet. [...] Ik heb geen zin om te praten en ik wil geen dingen horen die ik niet graag heb. [...] Eén van mijn opvoeders zei me eens: 'Ik zie veel droefheid in jouw ogen'. Ja, ik voelde me verdrietig en boos, maar ik weiger erover te praten. Ik probeer mijn gevoelens te maskeren. [...] Daarom zeg ik altijd dat er niets met mij scheelt".

Obrad spreekt herhaaldelijk over de nood om gevoelens binnenin "te houden", toch komen verschillende emoties (bijvoorbeeld liefde en geluk, schaamte en schuld, angst en vrees, wanhoop en verdriet) tot uiting naarmate de gesprekken worden verdergezet. Bijvoorbeeld, wanneer Obrad spreekt over interacties met zijn vriendin of als kind met zijn vader, spreken we niet met een koud persoon, maar ontwaren we gevoelens van *affectie, liefde en geluk*: "Ik hou gewoon echt van mijn vriendin. Ik moest zeven maand wachten om een relatie met haar te beginnen, want ze had al een vriend. [...] Wat ik leuk aan haar vind, is dat ze een ernstige relatie wil, ze wil niet flirten met andere jongens telkens ze een relatie beu wordt. Ze heeft een mooie persoonlijkheid, dat waardeer ik heel erg aan haar. Ze is lief voor mij, ze is mooi". "Toen ik nog een heel klein kind was, verborg ik me onder mijn bed en keek altijd naar mijn vader, hoe hij zijn krant aan het lezen was. Dan keek hij op van achter zijn krant en keek me aan terwijl ik onder mijn bed lag. Vanaf dat moment noemde hij me 'kleine muis'. Ja, 'mijn (met sterke nadruk) kleine muis!' Ik voelde me zo gelukkig".

Tijdens verschillende sessies spreekt hij over de *bewondering* die hij als kind voelde voor het werk van zijn vader. Telkens wanneer Obrad op vakantie gaat naar zijn thuisland, keert hij terug naar de gezinswoning om foto's te nemen in de hoop dat deze goede herinneringen aan de kindertijd zullen doen heropleven. Deze woning verschijnt vaak in Obrads tekeningen.

Alhoewel Obrad in staat lijkt om positieve affecten te ervaren en uit te drukken, lijkt hij een probleem te hebben om negatieve emoties uit te drukken en te verdragen, in het bijzonder in relatie tot zijn ouders. Telkens hij probeert om iets van deze negatieve gevoelens uit te drukken, schakelt hij onmiddellijk met schijnbaar gemak over naar positieve gevoelens rond hetzelfde thema. Op die manier lijkt het alsof zijn vorige uitspraken zelfs niet werden verwoord. Bijvoorbeeld, telkens hij woede, teleurstelling of vrees uitdrukt met betrekking tot

de macht van zijn vader, gaat hij haast onmiddellijk verder met iets heel positiefs over hem. Deze mechanismen van extreme dissociatie of radicale splitsing tussen negatieve en positieve affecten resulteert in scherpe overgangen binnen zijn relaas, die vaak vreemd of onlogisch overkomen. Zo beschrijft hij op een bepaald moment het eerste bezoek aan zijn vader in de gevangenis. Obrad verwoordt eerst vrees en wantrouwen, maar terwijl hij deze vrees beschrijft, begint zijn spreken te stokken. Plots verandert de toon en beschrijft hij zijn vader als iemand die graag leuke dingen doet met zijn gezin. Dit weerspiegelt *splitsing*: "Ik zei hem: 'Als je mij ooit durft aan te raken!' Dan zei hij: 'Ik ben je vader, ik zou je nooit pijn doen. [...] Wanneer je deze woorden uitspreekt, [...] voelt het alsof ik je vader niet ben'. Dit is wat wij beiden voelden. Hij geeft me niet het gevoel dat ik een echte vader heb, omdat ik hem reeds vijf jaar niet heb gezien. [*splitsing*] Hij gaat vaak uit met ons, wanneer hij thuis is, en wij ons vervelen. 'Laten we gaan shoppen, laten we gaan zwemmen, laten we de stad intrekken,' zal hij dan zeggen. Zo is hij nu eenmaal".

Men geeft vaak aan dat psychopaten nauwelijks in staat zijn om negatief affect te ervaren, wat een dergelijke splitsing zou kunnen verklaren. Echter, in Obrads geval zijn we geneigd deze splitsing eerder te interpreteren als een onvermogen om om te gaan met negatief beladen situaties, eerder dan als een louter tekort aan negatief affect. Inderdaad, op bepaalde momenten is Obrad overmand door negatief affect; momenten die hij moeilijk kan verdragen. Gedurende verschillende gesprekken komt deze moeilijkheid naar voor en rationaliseert hij gevoelens van verdriet, pijn of woede, of lacht hij deze weg: "Ik lach me liever te pletter, dan kwaad of verdrietig te zijn". Wanneer men hem vroeger vroeg om te spreken over zijn gevoelens omtrent de gevaarlijke gebeurtenissen⁷, antwoordde hij vaak: "Soms heb je geluk, soms niet," "wat gebeurd is, is gebeurd," of "ongelukken gebeuren nu eenmaal". Dit onvermogen om negatief affect te verdragen lijkt ook aanwezig te zijn bij zijn verwanten, zoals Obrads beschrijving van andere familieleden suggereert. Bijvoorbeeld, wanneer hij spreekt over de dood van zijn grootvader: "Mijn grootvader wist dat hij stervende was en belde ons op Kerstavond: 'Ik zal binnen enkele uren sterven. [...], maar je moet je hoofd niet laten zakken. [...] Dit hoeft je feest niet te verpesten".

7. Bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over andere mensen zien sterven, of over hoe hij en zijn gezin bij een bombardement nauwelijks aan de dood konden ontsnappen, of over hoe hij de moord op zijn broer kon voorkomen.

In het verlengde van algemeen aanvaarde opvattingen over psychopathie, stelt Obrad dat hij gewoonlijk *geen angst* kent. Hij is enkel bang wanneer hij moet verschijnen tegenover rechters en wanneer zijn vader boos, agressief, gestresseerd of onvoorspelbaar is. Vaak relativeert hij de angst voor zijn vader door die te specificeren als een "beetje" angst of als "niet echt" bang zijn van hem: "Ik weet dat mijn vader streng is, maar rechtvaardig. Hij roept soms. [...] Ja, ik ben bang van hem. [...] Ik weet niet precies wat toegelaten is bij hem en wat niet. Dat is wat me bang maakt. Maar als ik goede dingen voor hem doe, is hij vriendelijk voor mij".

Echter, halfweg de gesprekken, beschrijft Obrad twee levensgebeurtenissen waarin hij zich *echt angstig* voelde. Zijn beschrijvingen van deze gebeurtenissen zijn gefragmenteerd. Het eerste verhaal betreft een overlevingsweekend in de context van een time-outproject voor jeugdige delinquenten. 's Nachts in het bos zit hij met een andere jongen in een boom. Op een bepaald moment ziet hij "twee benen" voorbijkomen en wordt hij overspoeld door angst. Obrad kan dit fenomeen niet verklaren; het enige dat hij erover kan zeggen, is dat hij zeker was dat het geen wilde beer, of een vos, of vogel was. In het tweede verhaal begint hij een stormachtige nacht te beschrijven, met de verschijning van een kat op de vensterbank op de derde verdieping van zijn ouderlijk huis, waarna hij onmiddellijk overschakelt naar de beschrijving van een bloederige scène en bomen.⁸ Beide gebeurtenissen lijken een bevreedende effect te hebben op Obrad, die er niet in slaagt een coherent verhaal te brengen. Hij definieert zijn angst als volgt: "Ik ervaar angst als ik... Als ik geen enkel idee heb. Als dingen een mysterie voor me zijn. Je weet niet waar het vandaan komt. [...] Er is geen reden waarom het gebeurt [...]".

Ook *schaamte en schuld* zijn niet volledig afwezig in Obrads verhalen. Enerzijds, al ontkent hij niet de ernst van zijn gewelddadige handelingen, zijn emoties van *schaamte en schuld* afwezig ten aanzien van zijn slachtoffers, wat overeen lijkt te stemmen met het beeld van de psychopaat als gewetenloos wezen. Met betrekking tot de gevolgen van zijn daden voor zijn slachtoffers, stelde hij, bijvoorbeeld: "Ik weet niet of ik me er druk zou moeten in maken". Bovendien lijkt Obrad totaal niet in staat om de motivatie van zijn misdadig gedrag te duiden: "Dat zijn moeilijke vragen. [...] Ik weet het niet. [...] Het is moeilijk om over mijn misdaden te praten, omdat het moeilijk is om er

8. Obrad lijkt over deze tweede gebeurtenis te spreken op dezelfde manier als wanneer hij het heeft over de moord die zijn vader pleegde.

opnieuw aan te denken. Het is moeilijk om over de feiten te praten. Wat er gebeurd is, is gewoon gebeurd. [...] Het is niet moeilijk om over de feiten te praten, maar wel om in detail te verklaren hoe ik me erover voel".

Langs de andere kant, verschijnen er wel degelijk gevoelens van schuld en schaamte, meer bepaald in relatie tot zijn oudere broer. Verschillende uitspraken onthullen een gevoel van verantwoordelijkheid voor het welzijn van zijn broer. Hij voelt zich schuldig wanneer het niet goed gaat met zijn broer, bijvoorbeeld, wanneer hij niet in staat is om diens drugsmisbruik te voorkomen. Gevoelens van schuld komen ook naar boven naar aanleiding van terugkerende gevechten met zijn oudere broer. "Broers vechten niet" is een door Obrad hoog gewaardeerde regel, die daardoor geschonden wordt. Dergelijke voorbeelden wijzen erop dat Obrad wel degelijk vasthoudt aan morele en ethische principes. Hij argumenteert dat andere mensen niet verstaan waarom ze vechten en dat zijn oudere broer vaak begint te vechten wanneer dingen uit de hand lopen. Meestal reageert hij niet op het gehoon van zijn broer, tenzij zijn vriendin erbij betrokken is: "Ik voel me schuldig tegenover mijn grote broer, gewoon echt schuldig. [...] Normaal gezien vecht ik niet met mijn broer, alhoewel hij me vaak vastgrijpt en slaat. Ik had nooit het gevoel dat ik hem zou slaan. Maar op dat moment moest ik het doen. [...] Ik denk erover na hoe ik me tegenover mijn broer moet verontschuldigen. Dat houdt me echt bezig. [...] Ik zou mijn eigen broer nooit slaan. [...] maar op dat moment dacht ik niet aan mijn broer, maar aan mijn vriendin die daar de hele tijd bij was. [Ik dacht] 'Wat denkt ze?' 'Wat ziet ze?' 'Huilt ze of is ze bang?' Ik zag mijn broers vuist op mij afkomen. Ik bukte en keek naar mijn vriendin. Ze liep weg, huilend. Dan werd ik echt boos (luid)! Omdat ik... omdat... omdat je dat toch gewoon niet doet!".

Ondanks zijn psychische neiging tot splitsing ten aanzien van negatief affect, uit Obrad tegen het eind van de gesprekken, gevoelens van *wanhoop*, *verdriet* en *pijn* over twee incidenten met zelfmoordgedachten. Beide incidenten waren een reactie op dreigementen van Obrads moeder om hem terug te laten keren naar een instelling. De eerste keer nam hij slaappillen van zijn moeder... "omdat ik niets te verliezen had". Hij had het moeilijk om de pillen in te slikken. Toen zijn moeder plots de badkamer binnenkwam, bedacht hij zich en ging hij een wandeling maken. Hij voegt eraan toe dat zijn moeder nadien bezorgd was. Enkele weken later verschijnt de gedachte aan zelfmoord opnieuw, en opnieuw doet hij een appel op zijn moeder, wiens pillendoos hij had genomen, waarmee hij een tijdlang door het huis

liep: "Ik wilde het doen. Maar... maar op dat moment was ik echt aan het beven. Ik was zelfs te boos om de pillen in te slikken. Dan gooide ik ze weg en ging gewoon naar buiten". Alhoewel Obrad er na deze gebeurtenissen in slaagt om het dagelijkse leven te hervatten, lijken zijn zelfmoordgedachten diep geworteld te zijn. Bijvoorbeeld, in één van onze laatste gesprekken wordt duidelijk dat de tekst van een lied dat hij had geschreven, niet de suïcidegedachten van zijn vriend, maar die van hemzelf beschreven. Een deel gaat als volgt: "Je wacht op de dood. Je bent bang om te gaan, maar je houdt je sterk. Je kust je familie ten afscheid. Het zal oké zijn. Huil niet. Je moet je gevoelens uitdrukken, waar je ook bent. Ik druk ze uit op verschillende beats. [...] Ik zal je meenemen naar een jongen. Hij heeft zijn interesse in het leven verloren. Hij zat altijd aan de pillen om de pijn tegen te gaan. Zijn leven in deze wereld was het niet waard geleefd te worden. [...] Hij werd gepest op school. Hij kon het niet meer aan. [...] Ik zei, negeer die mensen [...] komaan, gedraag je niet als een jongen van elf. [...] Ik kreeg de boodschap dat hij zich had opgehangen. Ik sloot mijn ogen. Mijn tranen waren te nat, te nat om op te drogen. [...] Waarom zou je vermoeidheid en pijn moeten ondergaan. Het leed van mensen, waar is het medicijn? [...] Wetenschappers doen hun best, maar is het te vinden? Ik weet het niet. [...] Je hebt één ding en dat is hoop, ook al klinkt dit zo goedkoop".

Globaal wordt duidelijk dat Obrad wel degelijk een spectrum aan affecten en emoties ervaart, wat ingaat tegen de populaire opvatting van de psychopaat als koelbloedig beest. Alhoewel Obrad aanvankelijk niet in staat leek om over zijn gevoelens te praten, lijkt hij ze wel degelijk te *ervaren* en was hij zeker in staat om ze te verbaliseren naarmate de gesprekken vorderden. Terwijl Obrad duidelijk een spectrum van negatieve gevoelens ervaart, zoals schaamte en schuld, verdriet, pijn, angst en vrees, brengen verhalen die positieve *en* negatieve emoties omvatten, extreme dissociatie en radicale splitsing aan het licht. Dit kan het gevolg zijn van het trauma dat hij in zijn leven heeft ervaren. Het is echter ook coherent met de gesplitste manier waarop zijn ouders problemen in hun eigen leven oplosten, inclusief de moordzaak van zijn vader (zie Glassman, 1988; Kramer, de Roten, Perry, & Despland, 2013). Waar de initiële standaardscreening voor psychopathie suggereert dat een breed gamma emoties ontbreekt, maken onze gesprekken duidelijk dat er wel degelijk emoties zijn. Zoals hierboven aangegeven, zijn deze emotionele ervaringen ook ingebed in hechte interpersoonlijke relaties.

Interpersoonlijk relaties: de enigmatische anderen en de schijn van autoriteit

Tijdens één van onze laatste ontmoetingen stelt Obrad dat hij zich voelde alsof hij de speelbal was van andermans intenties en handelingen: "Ik ben als een Play Station spel voor andere mensen, ze bewegen hun joystick overal over mij heen". Verschillende gesprekken reveleren een *basiswantrouwen* van Obrad in relatie tot de motieven van (significante) anderen en tegenover de integriteit van (vertegenwoordigers van) de wet.

Dit basiswantrouwen komt duidelijk tot uitdrukking in relatie tot zijn ouders, wiens woorden en handelingen constant ambigu waren voor hem. Bijvoorbeeld, op de avond dat zijn vader voor de rechter zou verschijnen met betrekking tot zijn mogelijke vrijlating, vraagt Obrad spontaan om een gesprek. Dit is de eerste keer dat hij spreekt over de moordzaak. Hij drukt expliciet zijn gevoel van kwetsbaarheid uit met betrekking tot het kunnen vertrouwen in andere mensen. Alhoewel Obrad getuige was van de moord, ontkennen zijn ouders systematisch wat gebeurde: "Het was maar een spel". Slechts na enkele jaren informeert moeder hem vaag over de moord: "Het was een ongeval bij het feestvieren en drinken," waar ze aan toevoegt dat hij er met niemand over mag praten. Bovendien heeft zijn vader nooit eerlijk gezegd waarom hij in de gevangenis zit: "Ik had niet veel vertrouwen in mijn vader. Hij zal nooit eerlijk zijn. Ik vroeg hem: 'Waarom zit je in de gevangenis?' Zijn eerste verhaal [...] was dat hij met de auto naar de apotheek ging. We hadden vroeger een kleine hond. Hij had de hond in de auto achtergelaten, en de politie zei dat het raam open zou moeten blijven wanneer er een hond in de auto zit. Dan was er ook een verhaal over pillen en zwarte handel. Volgens mijn vader is dat de reden waarom hij in de gevangenis zit".⁹

Obrads moeder moedigt hem aan om vertrouwen te hebben in vader, maar voor Obrad zijn hun motieven ambigu. Hij geeft aan dat de woorden van zijn vader hem niet raken omdat zijn leven getekend is door diens afwezigheid. Obrad vraagt zich af hoe hij tegemoet kan komen aan vaders vraag om op het rechte pad te blijven, terwijl hij zelf veel ergere dingen heeft gedaan dan hem. Hij stelt het verwijt van vader aan zijn adres over het smokkelen van gsm's in de instelling en

9. Tegen het eind van onze reeks ontmoetingen stelt Obrad expliciet dat hij na al die jaren eindelijk de waarheid wil horen uit de mond van zijn vader.

over het overtreden van zijn voorwaardelijke invrijheidstelling in vraag, aangezien zijn vader net hetzelfde deed. De mogelijke vrijlating van zijn vader beangstigt hem, aangezien zijn bedreigend en crimineel gedrag opnieuw zou kunnen beginnen. Echter, wat hem het meeste verontrust, is de betrokkenheid van zijn moeder in de hele zaak. Tijdens het laatste bezoek aan zijn thuisland vond hij wapens in huis, maar in plaats van zijn moeder hier iets over te vragen, observeert hij in stilte hoe ze met deze wapens omgaat. Het feit dat ze zijn vaders wapens verbergt, voedt zijn wantrouwen: "Het kan me niet schelen dat mijn vader bedreigend wordt en de dingen weer fout gaan. Dat is niet het enige wat me bang maakt. [...] Ik vond grote en kleine wapens thuis. [...] Dus mijn moeder is weer betrokken, ze is begonnen de wapens en spullen van mijn vader te verbergen. Daar kan ik het niet mee eens zijn".¹⁰

Obrad vertrouwt significante anderen niet. In zijn beleving lijken mensen die een specifieke sociale positie innemen (vader, moeder, vriendin, vertegenwoordigers van de wet,...) een "masker van normaliteit" te dragen, dat evengoed hun werkelijke egoïstische of slechte intenties kan verbergen. Bijgevolg moet de betrouwbaarheid van de ander altijd opnieuw getest worden in de realiteit, bijvoorbeeld: "Ik vertrouw mijn vriendin wel degelijk, omdat ze tot nu toe niets van mij gestolen heeft". Op gelijkaardige wijze test hij bij het begin van onze gesprekken de betrouwbaarheid van onze relatie. Zo vraagt hij wat we gaan doen als we weten dat hij een gsm heeft binnengesmokkeld in de instelling. We verwijzen steeds naar de formele overeenkomst die bij het begin werd gemaakt: alles blijft betrouwbaar, tenzij zijn leven of dat van andere mensen in gevaar zou komen. Daaraan gerelateerd observeert Obrad continu het gedrag van andere mensen, speculerend over het feit of ze hem al dan niet bedriegen. Hij stelt dat hij een goede inzicht heeft in mensen en dat hij een soort van directe toegang

10. In dezelfde sessie verwees Obrad naar hoe zijn moeder loog tegen de politie over Kalasjnikovs en andere wapens in huis. De ambigue positie die Obrads moeder inneemt, wordt ook aangetoond op een ander niveau. Langs de ene kant zou ze hemel en aarde bewegen om haar zoon vrij te krijgen; ze liegt tegen de politie, verbergt Obrads onontdekte misdaden, hielp hem om detentie te voorkomen in twee gevallen, enzovoort. Maar eens Obrad op vrije voeten is, dreigt ze herhaaldelijk om hem te laten terugsturen naar de instelling. Tegenover de politie en sociale werkers verklaart ze vaak dat ze bang is van (het delinquente gedrag van) haar zoon, enkel om deze formele uitspraken nadien in te trekken: "Er moet een misverstand geweest zijn". Wanneer rechters of politieagenten Obrad confronteren met zijn moeders uitspraken, is het moeilijk voor hem en versterkt dit enkel zijn geloof in de onbetrouwbaarheid van het rechtssysteem: "Ze zeggen dat mijn moeder bang voor me is. Ze liegen. Mijn moeder zou nooit dergelijke dingen zeggen. Mijn moeder en ik hebben een goede relatie".

heeft tot hun functioneren: "Mijn psycholoog in instelling X was niet iemand waarmee ik kon praten. Met jou is het anders. Als ik iemand zie, kan ik onmiddellijk zijn karakter ontrafelen: dat is iemand met wie je kan praten, dat is iemand die echt naar jou zal luisteren. De eerste keer dat ik Jason¹¹ zag, wist ik onmiddellijk dat hij zeer strikt was, dat hij er echt van houdt om andere mensen voor de gek te houden".

Obrad zegt ook dat hij uiterst gevoelig is voor hoe autoriteitsfiguren omgaan met de wet. Alhoewel hij erkent dat de wet nodig is in de maatschappij, aangezien "het anders totale chaos zou zijn", heeft hij er geen vertrouwen in. Hij citeert talloze voorbeelden: hij verwijst naar hoe gemakkelijk het is om de politie om te kopen in Oost-Europa, naar hoe hij eens werd vrijgesproken door een dronken rechter, naar hoe hij vaak machtsmisbruik zag in verschillende instellingen, enzovoort: "De wet... Het is normaal dat de wet op iedereen van toepassing is. En natuurlijk moet de wet gehoorzaamd worden. Maar niet iedereen doet dat, zelfs de politie niet. Zij zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van de wet, om het zo te zeggen... Desalniettemin overtreden ook zij de wet".

Ondanks zijn fundamenteel wantrouwen in anderen, is Obrad er doorheen de jaren in geslaagd om vertrouwensrelaties op te bouwen met enkele opvoeders en justitieassistenten. Echter, uiteindelijk heeft hij die relaties altijd radicaal en onverwacht verbroken, precies op het moment dat er een sterk appel wordt gedaan op zijn subjectiviteit: "Mijn eerste begeleider van de jeugdrechtbank, hij was een goed persoon. Hij gaf me... wel, hij zei me: 'Ik heb je te veel verdedigd'. En hij had gelijk, hij nam het altijd voor me op tegen de mening van de rechter in. Hij gaf me altijd veel kansen. [...] Ik had echt een goede relatie met hem. [...] Maar ik schond het vertrouwen in onze relatie. [...] Nu heb ik spijt dat ik onze relatie heb kapotgemaakt".

Binnen deze relaties wordt de ander niet als slecht ervaren, maar Obrad kan de intimiteit of nabijheid die zich in dergelijke relaties ontwikkelde, niet verdragen. Het probleem met intimiteit toont zich ook in de manier waarop hij over gevangenschap spreekt: "Soms denk ik dat het gemakkelijker zou zijn als er niemand van buitenaf, niemand die me graag ziet, me zou komen bezoeken in de gevangenis. Soms wil ik niemand meer zien van buitenaf". Echter, dit radicale afstand nemen betekent niet dat er geen objectpermanentie of sociale

11. Een opvoeder.

band bestaat, aangezien hij herhaaldelijk terugkeert naar zijn vroegere begeleider van de jeugdrechtbank. Obrad kan niet verklaren waarom hij zowel afstand neemt als toenadering zoekt: "Na drie jaar ging ik terug naar die instelling. Ik weet niet waarom. Gewoon omdat er een opvoeder was met wie ik een zeer goede relatie had en die ik terug wilde zien".

In het vorige deel bespraken we hoe Obrads (schijnbare) onbekwaamheid om emoties uit te drukken ingebed is in zijn relationeel leven. Vaak stelt men over psychopaten dat ze in interpersoonlijke relaties als een sociaal roofdier op jacht gaan naar een onschuldige prooi. Onze observaties suggereren dat de metafoor van de psychopaat als een roofdier barsten vertoont en dat de algemene aanname dat individuen met psychopathische trekken niet in staat zijn tot een sociale band al te simplistisch is. Obrads positie tot de intenties van significante anderen, autoriteitsfiguren en vertegenwoordigers van de wet is wel gekenmerkt door een basiswantrouwen. Langs de ene kant is Obrad in staat om vertrouwensrelaties op te bouwen. Hij keert later in zijn leven zelfs vrijwillig terug naar vertrouwelingen. Echter, dit fundamenteel wantrouwen samen met zijn onwilligheid in intieme relaties, maken het voor Obrad moeilijk om een subjectieve positie in de sociale band in te nemen. Beschouwd vanuit Obrads perspectief, is *hij* degene die het risico loopt ten prooi te vallen van andere mensen.

Antisociaal leven: een persoon worden door zich te gedragen... als een misdadiger

Obrads criminele handelingen lijken verschillende functies te dienen. Enerzijds begaat Obrad instrumentele misdrijven die persoonlijk profijt, geld of opwinding genereren. Bij deze antisociale gedragingen blijft hij onverschillig tegenover anderen, wat overeenstemt met het klassieke beeld van de psychopaat. Anderzijds stelt Obrad ook ander gedrag: antisociaal gedrag vanuit zijn basiswantrouwen in anderen, en antisociaal gedrag dat verschijnt wanneer een vragende ander te dicht komt. In de beide gevallen reageert Obrad vanuit een identificatie met de figuur van de misdadiger. Deze lijkt te zorgen voor een gevoel van identiteit dat hij koestert.

Telkens wanneer streefdoelen bijna gerealiseerd worden (bijvoorbeeld ontslag uit de instelling, overgang naar volgende fase in zijn correctioneel proces, professionele opportuniteiten) begaat Obrad "onverklaarbare" en eigenaardige misdrijven die nieuwe bestraffingen opleveren. Zo daagt hij op een dag niet op in de rechtbank, alhoewel

hij de boodschap had gekregen dat hij zou worden vrijgesproken. Obrad beweert geen vertrouwen te hebben in de woorden van de rechtbank en vlucht naar zijn thuisland. Ook gedraagt hij zich vaak antisociaal, wat verhindert ontslagen te worden uit de instelling. Zo spreekt hij ostentatief over zijn gesmokkelde gsm net voor zijn geplande ontslag, neemt hij met de bus een alternatieve route waardoor hij te laat aankomt in de instelling, en vertelt hij ook het volgende verhaal: "Het was de laatste dag in de instelling. [...] De vakantie zou beginnen, dus we mochten naar huis gaan. Ik moest sowieso vertrekken. Mijn laatste dag. Ik was mijn spullen aan het inpakken. [...] Normaal gezien mag je daar geen sigaretten roken. Maar die dag was ik aan het roken in mijn kamer, ja. Mijn opvoeders zeiden: 'Wat ben je aan het doen?!' [...] Ik moest sowieso niet terugkomen naar de instelling. [...] Dan begon ik alles in mijn kamer kort en klein te slaan".

Deze handelingen lijken de doelen waar hij schijnbaar naar verlangde, te saboteren. In één gesprek stelt Obrad zich vragen over zijn terugvallen: "Wanneer ik schade veroorzaak, zeggen anderen: 'Je mag dat niet doen, dat is niet toegelaten'. Dan heb ik spijt over wat ik deed, maar twee minuten later laat ik me weer gaan". Op een of andere manier ervaart hij moeilijkheden precies wanneer het label "crimineel" niet langer op hem van toepassing zou zijn.

Vaak loopt het mis wanneer hij terugkeert naar huis. In een gesprek signaleert hij dat ze thuis te dicht bij elkaar leven en dat de situatie vaak uit de hand loopt. Nauwe banden met anderen lijken een overweldigend effect te hebben, wat hem tot geweld drijft. Naarmate onze gesprekken zich ontplooiën, wordt het duidelijk dat Obrad *zich identificeert met het beeld van de viriele en agressieve jongeman en met het beeld van de crimineel*. Hij lijkt dergelijk label nodig te hebben om zijn identiteit in relatie tot anderen te doen gelden. Toen hij als kind in België aankwam, benoemden de kinderen op school hem als misdadiger, en als adolescent koesterde hij verschillende pejoratieve benamingen, gaande van "karate kid", "immigrant" tot "vreemdeling". Op een dag dringt zijn moeder erop aan dat hij naar de opendeurdag van het leger zou gaan. Het is haar wens dat hij zich, zoals zijn vader destijds, kandidaat zou stellen. Aanvankelijk is Obrad niet geïnteresseerd. Nadien zegt hij onder de indruk te zijn van de militaire trainingen. Hij zegt dat hij zich goed voelde wanneer hij een wapen mocht hanteren. Wat hem in het leger aantrekt is de mogelijkheid tot geweld. Hij zegt dat anderen zich niet kunnen inbeelden hoe agressief hij echt is en hij vertelt zelf bang te zijn dat

zijn woede het opnieuw zal overnemen als hij wordt vrijgelaten. Met betrekking tot gevangenschap beweert hij het niet vervelend te vinden om in detentie te leven, zelfs integendeel: hij voelt zich op zijn gemak tussen andere "delinquenten". Dit wijst erop dat zijn gedrag niet zo ongemotiveerd is als kan toeschijnen: door antisociaal te handelen, construeert Obrad actief een identiteit waarmee hij zich kan profileren in relatie tot anderen wiens intenties onduidelijk zijn voor hem. Bovendien lijkt dit Obrad in staat te stellen om banden te smeden met anderen die zich ook met een dergelijk beeld identificeren. Zo beschrijft hij de perioden tijdens dewelke hij veel misdrijven pleegde met zijn vriend Jonathan als "de goede tijden". Ook geeft hij aan liever Slavisch dan Nederlands te spreken, omdat Slavisch de taal van de illegalen is: "Ik spreek liever Slavisch. [...] Hoe je er ook naar kijkt, als ik 13 mensen uit Oost-Europa ken, dan zijn dit bijna allemaal illegalen. [...] Spreken als een illegaal. [...] spreken met het accent van een vreemdeling. Ik spreek ook zo, is het niet?"

Echter, tegen het einde van onze ontmoetingen, distantieert Obrad zich enigszins van het beeld een misdadiger of illegaal te zijn. Deze evolutie gaat gepaard met meer open spreken: "In het begin wilde ik niet alles tegen jou zeggen, bijvoorbeeld toen je me vragen stelde over mijn vader. Ik wilde er niet over praten. Maar omdat je zo vaak zei: 'Je kan hier alles zeggen, maar je bent er niet toe verplicht'. Nu weet ik dat ik je alles kan zeggen. Dat alles vertrouwelijk blijft, en dat mijn woorden tussen ons kunnen blijven. Maar sommige dingen... het is beter dat niemand ze weet. Maar ik weet dat ik het niet eeuwig voor mezelf kan houden. Het is niet omdat mijn vader een misdadiger is dat ik ben zoals mijn vader. Het is niet omdat mijn vader geslepen is, dat ik geslepen ben".

Obrads moeilijkheden om een subjectieve positie in te nemen (anders dan die van een crimineel te zijn) worden ook nog anders uitgedrukt. Alhoewel hij op verschillende vlakken getalenteerd is, houdt hij deze talenten vaak verborgen voor anderen, deels omdat anderen iets van hem zouden kunnen willen. De vragen van anderen blijken ondraaglijk te zijn: "Andere mensen denken niet dat ik talenten heb, omdat ik hen nooit toon tot wat ik in staat ben. Bijvoorbeeld bij het voetballen, ik zal nooit tonen... (aarzelend)... dat ik best wel goed ben in voetbal spelen. [...] Hetzelfde met tekenen. Ik teken, maar ik toon mijn schetsen niet aan iedereen. [...] Want dan zou iemand vragen: 'Wil je dit of dat voor me tekenen?' Nee, daar heb ik geen zin in. [...] Ik weet niet waarom, maar ik wil het gewoon niet aan anderen tonen".

Tijdens onze gesprekken heeft Obrad het vaak over schrijven en zingen. Dit helpt hem om zich te ontspannen en gevoelens en gedachten uit te drukken. Hij spreekt met bewondering over kennissen die professioneel met muziek bezig zijn en geeft aan dat ook te willen. Op een dag wordt hij uitgenodigd om een lied te schrijven voor een documentaire die in de instelling wordt gedraaid. Hij besluit mee te doen en begint enthousiast aan een song te werken. Op de dag van de opname daagt hij echter niet op. Later geeft hij aan zich ongemakkelijk en gehinderd te voelen door de opnames.

Globaal tonen deze observaties dat Obrads antisociale handelingen en regelovertrekend gedrag niet getuigen van een afwezigheid van emoties of affecten, noch van de egocentriciteit die bij de psychopaat wordt verondersteld. Zijn antisociaal gedrag heeft vooral een defensieve functie, met als doel de gewantrouwde ander een halt toe te roepen en de vragende ander op afstand te houden. Obrads radicale identificatie met agressiviteit en met het beeld van de criminaliteit heeft een separerende functie ten aanzien een enigmatische ander.

Discussie

Vertrekkende vanuit de assumptie dat "psychopathie" als beschrijvend diagnostisch label stereotiep denken voedt, richt deze gevalsstudie zich op een adolescent met psychopathische trekken en een verleden vol antisociaal gedrag. Het casusmateriaal maakt duidelijk dat hij een spectrum van emoties en affecten voelt en ook interpersoonlijke relaties kan aangaan, wat haaks staat op populaire opvattingen inzake psychopathie.

Ten eerste werpen onze klinische observaties licht op de *veronderstelde affectieve gebreken* in psychopathie. In tegenstelling tot de aanname dat "echte" emoties niet aanwezig zouden zijn, onderscheiden we een heel gamma affectieve ervaringen in Obrads verhalen, gaande van liefde, geluk en bewondering, tot schuld, schaamte, vrees, angst en pijn. Bij aanvang van de gesprekken lijkt Obrad te vermijden om over emotionele ervaringen te spreken. Echter, naarmate de gesprekken vorderen en er zich een vertrouwensrelatie ontwikkelt, verschijnt een breed spectrum van positieve en negatieve emoties. Het is opmerkelijk dat in het PCL-YV interview schuld en schaamte afwezig bleven, terwijl deze emoties in de latere gesprekken wel duidelijk naar voor komen. We denken dan ook dat de Psychopathy Checklist van Hare de complexiteit van iemands emotioneel leven niet adequaat inschat. Bovendien blijkt het

stereotiepe beeld van de onbevreesde psychopaat niet te kloppen. Veronderstellingen rond de afwezigheid van emoties kunnen daarentegen leiden tot een stijl van interviewen die de geïnterviewde ertoe brengt om te *verbergen* wat hij doormaakt. Met andere woorden, de manier waarop iemand zich in de sociale band representeert, hangt grotendeels af van de manier waarop hij wordt ontvangen.

Anderzijds valt op dat Obrad op momenten van spreken over negatief affect, naadloos overgaat naar andere verhalen met een tegenovergestelde affectieve kleur, wat ons lijkt te wijzen op radicale splitsing. Volgens Porter (1996) zou dergelijk spreken verbonden kunnen zijn met trauma. Porter (1996) stelt dat oppervlakkig affect en dissociatie van emoties bij psychopathie mechanismen zijn om om te gaan met trauma en bedreigingen uit de omgeving. Wij beschouwen dergelijke splitsing als een specifiek *defensiemechanisme*. George Vaillant (1975), die psychopathie interpreteert als een proces, meent dat ook. Volgens hem weerspiegelt de moeilijkheid van de psychopaat om zowel angst als depressie te ervaren een defensief proces. Eén van de redenen waarom psychopaten hun angst verbergen zou kunnen liggen bij een intolerantie om spanning of angst uit te drukken in de oorspronkelijke gezinsconstellatie. In onze gevalsstudie is Obrads dissociatieve omgang met negatieve emoties alvast coherent met de gespleten manier waarop zijn gezinsleden omgaan met affecten. Bovendien suggereert Vaillant (1975) dat de angst en de spanning van de psychopaat vaak onzichtbaar en verborgen blijven: we zijn vaak blind voor hun angst omdat ze erin slagen deze op ons te projecteren. Inderdaad, de veronderstelde misleidende en manipulerende kenmerken bij individuen met psychopathische trekken lokken vaak wantrouwen, verdenking en vijandige tegenoverdrachtelijke reacties uit (Seto & Quinsey, 2006).

Op *interpersoonlijk* vlak wordt de psychopaat vaak beschreven als sociaal roofdier. Onze gevalsstudie stelt deze beeldvorming in vraag. Vanuit Obrads perspectief is *hij* degene die ten prooi valt aan de ambigue verlangens en motieven van andere mensen. Dit getuigt van een *basiswantrouwen* en van een basisgevoel dat de wet slechts schijn is. Dit ligt in het verlengde van onderzoek naar de zogenaamde vijandige attributie bias (Dodge, 1980, 1986, 2006; Crick & Dodge, 1994). Volgens sociale informatieverwerkingsmodellen ontstaat gedrag in sociale situaties in functie van niet-bewuste informatieverwerkingspatronen. Eén zo'n patroon, dat vaak gepaard gaat met agressie, is de *vijandige attributiestijl*. Deze komt neer op de tendens om vijandige en kwaadwillige bedoelingen toe te schrijven aan

anderen, vooral binnen ambigue sociale situaties (zie Dodge, 1980; Dodge & Frame, 1982; Dodge, Price, Bachorowski, & Newman, 1990; Guerra & Slaby, 1989; Lochman & Dodge, 1994; Steinberg & Dodge, 1983). Bij dergelijke attributies neemt de kans op agressief gedrag toe. Dit type agressie fungeert als vergelding of verdediging tegen een bedreigende ander, en is dus geworteld in angst (Crick & Dodge, 1996). Ook bij personen met psychopathische trekken stelde men deze attributiestijl vast. Serin (1991) en Vitale, Newman, Serin, en Bolt (2005) gebruikten hypothetische, provocatieve klinische vignettes om de attributiestijlen van mannelijke daders te onderzoeken. Ze vonden een positief verband tussen een vijandige attributiestijl en psychopathie, zoals gemeten met de PCL-R.

Hare (1991) stelt dat psychopaten de wereld als antagonistisch en onbetrouwbaar ervaren, maar lijkt daarbij de inbedding in de sociale band te negeren. De werken van Lévi-Strauss en Lacan bieden daarentegen een structureel kader om Obrads basiswantrouwen te vatten (Lacan, 1993 [1955-1956], 2006 [1959]; Lévi-Strauss, 1949, 1958; Vanheule, 2013). Voor Lévi-Strauss hebben sociale groepen, zoals een gezin, een onderliggende elementaire structuur. Ze bestaan uit posities (bijvoorbeeld moeder – vader – kind) die functioneren volgens regels met betrekking tot wat al dan niet kan. Via taal schrijven we posities toe aan individuen en zo installeren we onbewust wetten en regels rond de sociale uitwisseling. Met deze symbolische structuur zijn de handelingen van anderen in zekere mate voorspelbaar. Obrads sociale wereld lijkt niet op dergelijke manier gestructureerd te zijn: anderen nemen voor hem *geen* duidelijke posities in en handelen *niet* volgens wetmatige principes. De motieven en verlangens van anderen zijn daarentegen *enigmatisch* voor hem. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de ambigue positie die Obrads moeder inneemt. Enerzijds geeft hij aan dat ze zijn crimineel gedrag aan de kaak stelt, maar anderzijds helpt ze hem uit de gevangenis te ontsnappen, waarna ze vervolgens dreigt om hem opnieuw gevangen te laten nemen. In Obrads wereld zijn de regels die het sociaal systeem reguleren uiterst vaag en onvoorspelbaar. Dit maakt hem hulpeloos in relatie tot anderen en drijft hem tot een tegenreactie met geweld (Vanheule & Hauser, 2008). Obrad mist de code om het raadselachtige verlangen van de ander te ontcijferen en kan de intenties van de ander niet betekenen. De handelingen van zijn moeder en vader zijn niet gedetermineerd door een stabiele wet. Dit ondermijnt de ervaring van symbolische ordening en getuigt van een psychotische structuur, waarbij het subject overgeleverd is aan een "gekke" ander (Lacan,

2006 [1959]; Regnault, 1995; Vanheule, 2013). De motieven en intenties van anderen zijn dermate enigmatisch voor hem dat nauwe sociale banden vaak ondraaglijk zijn. Wanneer anderen dicht bij hem komen, worden ze onvoorspelbaar, en slechts met geweld lijkt hij ze op veilige afstand te kunnen houden. Vaillant (1975: 181) observeerde dit ook: "Hechte relaties lokken angst bij hen uit. Doodsbenauwd als ze zijn voor hun eigen afhankelijkheid, voor hun eigen 'wrok', en voor hun fantasieën over wederzijdse vernietiging, gaan ze relaties ofwel ontvluchten, ofwel vernietigen". Obrads afwisselende patroon van het radicaal afstand nemen en toenadering zoeken in intieme relaties zijn een uitvergroting van het probleem van de menselijke intimiteit op zich. Obrad functioneert niet als een sociaal predator, maar als een egel op zoek naar de juiste afstand in de intimiteit met andere, zoals beschreven in Schopenhauers dilemma van de stekelvarkens: "Op een koude winterdag kroop een troep stekelvarkens dicht op elkaar, om door elkaars lichaamswarmte te voorkomen dat ze zouden doodvriezen. Maar al gauw kregen ze last van hun stekels en gingen ze weer een beetje uit elkaar. Wanneer de behoefte aan warmte ze weer dichter bijeenbracht, gebeurde hetzelfde, zodat ze tussen het ene en het andere ongemak heen en weer geslingerd werden, totdat ze ontdekten dat ze het op een matige afstand van elkaar het beste uithielden. [...] De middelgrote afstand, die zij tenslotte ontdekken, waardoor zij toch samen kunnen leven, is de beleefdheid en de welgemanierdheid. Aan wie zich daar niet aan houdt, vraagt men in Engeland om 'afstand te houden'" (Schopenhauer, 2000: 651-652).¹²

Waar Schopenhauers stekelvarkens het probleem van intimiteit oplossen met wederzijdse "beleefdheid" en "welgemanierdheid", functioneren er voor Obrad geen dergelijke conventionele antwoorden die hem in staat zouden stellen zijn bestaan en identiteit in relatie tot anderen te articuleren. Wanneer anderen te dicht komen of Obrad wordt uitgenodigd te reflecteren over zijn handelen, reageert hij veelal met *misdadige of antisociale daden*. Het statuut van deze daden gaat voorbij hun veronderstelde instrumentele functie of roofzuchtige motieven. Tijdens onze sessies werd duidelijk hoe belangrijk het voor Obrad was om zich te verbergen achter een masker van agressiviteit en criminaliteit. Tot op zekere hoogte stelt Obrads extreme identificatie met het beeld van de crimineel en de illegaal hem in staat zich te positioneren in verhouding tot anderen. Zijn radicale identificatie met

12. Vertaling van Wim Raven (2014).

"agressiviteit" en "illegaliteit" lijkt hem het gevoel te verschaffen van iemand te *zijn*. In plaats van overweldigd en geïntimideerd te zijn door het enigma van de ander, stelt het overgaan tot de daad Obrad in staat om proactief zijn identiteit te doen gelden. Deze identiteit als crimineel heeft zowel een separerende als een identiteitsverlenende functie: het stelt hem in staat om de enigmatische ander/het enigmatische verlangen van de ander op een afstand te houden, en terzelfder tijd te bestaan en "zichzelf te vatten op het imaginair vlak" (Lacan, 1993 [1955-1956]: 204).¹³ Dit is misschien een van de redenen waarom hij zich op zijn gemak voelt wanneer hij in de gevangenis zit: hij kan zichzelf dan denken als crimineel tussen andere criminelen. Het leven in detentie lijkt Obrad een symbolisch kader te bieden waarbinnen hij niet langer de prooi van anderen is.

De huidige gevalsstudie licht een aantal dynamieken in de casus toe, maar heeft ook een aantal beperkingen. Fonagy (2003, 2004) beschrijft een gebrek aan mentalisering bij individuen met psychopatische trekken: hoewel ze de gedachten van anderen kunnen lezen, wordt deze "gedachten lezende" bekwaamheid niet vergezeld van een empathische component. Bovendien waarschuwt Hare (1991) ons voor de neiging van de psychopaat om onderzoekers en klinici te voeden met sociaal wenselijke antwoorden. Aangezien onze gevalstudie hoofdzakelijk gebaseerd is op Obrads verhalen, zou de betrouwbaarheid van onze bevindingen in vraag gesteld kunnen worden. Echter, parallelle informatie die door opvoeders in de instelling werd verstrekt en informele gesprekken met Obrads moeder en vriendin spraken Obrads getuigenissen niet tegen. In die context is het ook opmerkenwaardig dat Obrad één jaar na ons laatste gesprek contact opnam met de eerste auteur met de vraag om psychologische begeleiding. Op dat moment was hij vrijgesproken van verdere vervolging, wat aangeeft dat er geen instrumenteel motief was achter deze vraag. Dit zou kunnen suggereren dat de voordien geobserveerde emoties authentiek waren en niet gedreven door misleiding. Bovendien refereert Obrad in een justitieel verslag dat werd neergelegd na de gesprekken door een onafhankelijke instelling, naar de vertrouwensband die hij had met de eerste auteur van deze studie.

Gebaseerd op onze ontmoetingen met Obrad eindigen we met een suggestie voor verder klinisch onderzoek en klinisch werk met personen die sterk psychopatisch functioneren. In de huidige

13. "Apprehend himself on the imaginary plane" (Lacan, 1993 [1955-1956]: 204).

conceptualisering van psychopathie worden de veronderstelde gebreken op affectief, interpersoonlijk en gedragsmatig vlak volledig gesitueerd *binnen* het individu, zonder referentie naar zijn of haar leefwereld. Deze negatieve, descriptieve conceptualisering van psychopathie brengt stereotiep denken teweeg, vaak samengaand met therapeutisch pessimisme. Onze gevalstudie illustreert dat het mogelijk is om metertijd een vertrouwensrelatie te ontwikkelen. Doorheen onze verhouding met Obrad werd duidelijk hoe zijn affectieve, interpersoonlijke en gedragsmatige problemen ingebed zijn in zijn gezinsconstellatie en zijn ruimere sociale context. Obrads zogenaamde affectieve en interpersoonlijke gebreken en zijn gedragsproblemen weerspiegelen defensiemechanismen. Deze defensiemechanismen laten hem toe te bestaan in relatie tot anderen en getuigen niet enkel van een gebrek. Het is daarom essentieel te focussen op de subject-ander verhouding. In navolging van Nietzsche, zal hij die monsters zoekt, ze waarschijnlijk vinden, maar hij moet beseffen dat deze monsters misschien zijn eigen creaties zijn.

The Sadness in his Eyes: Encounters with a Juvenile Delinquent with Psychopathic Traits

Summary: Both popular and scientific definitions of psychopathy are far from neutral and could be seen to promote stereotyping. For example, the psychopath is often described as a social predator or cold-blooded beast. Such metaphors might influence how individuals with psychopathic traits experience emotions and social relations, and how they think about their criminal acts. We argue that the mental and contextual embedding of psychopathic behaviours is frequently neglected. Building on a detailed qualitative investigation of the affective, interpersonal and antisocial life of a male adolescent with clear psychopathic traits this paper aims to describe how he positions himself in relation to others. Based on our case materials we suggest that his antisocial behaviour and his emotional and interpersonal functioning bear witness to specific defensive processes, as well as to a psychotic structure.

Key words: Psychopathy, Psychosis, Antisocial Behaviour, Aggression, Case Study.

Bibliografie

- S.K. Acheson (2005), "Review of the Hare Psychopathy Checklist-Revised", 2nd ed., in R.A. Spies & B.S. Plake (eds.), *The Sixteenth Mental Measurements Yearbook*, Lincoln, NE, Buros Institute of Mental Measurements, pp. 429-431.
- American Psychiatric Association (2000), *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, Text Revision – DSM-IV-TR*, Washington, American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (2014), *DSM-5 – Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen*, Amsterdam, Boom.

- B.A. Arrigo, & S. Shibley (2001), "The Confusion Over Psychopathy (I): Historical Considerations", *International Journal of Offender Therapy and Criminology*, vol. 45, pp. 325-344.
- R. Blackburn (1988), "On moral judgements and personality disorders. The myth of psychopathic personality revisited", *The British Journal of Psychiatry*, vol. 153, pp. 505-512.
- H. Cleckley (1976), *The Mask of Sanity* (5th ed.), Saint Louis, The C.V. Mosby Company.
- D.G. Cornell, J. Warren, G. Hawk, E. Stafford, G. Oram, & D. Pine (1996), "Psychopathy in instrumental and reactive violent offenders", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 64, pp. 783-790.
- N.R. Crick, & K.A. Dodge (1994), "A review and reformulation of social information-processing mechanisms in children's social adjustment", *Psychological Bulletin*, vol. 115, pp. 74-101.
- N.R. Crick, & K.A. Dodge (1996), "Social information processing mechanisms in reactive and proactive aggression", *Child Development*, vol. 67, pp. 993-1002.
- F. Declercq (2008), "Affectief en predatorisch geweld: persoonlijkheidsstructuren en dynamieken", *Seksuele, geweld- en levensdelicten*, Leuven/Voorburg, Acco, pp. 87-114.
- J. De Ganck (2014), "Rebels with a cause: An empirical study into the affective and interpersonal dynamics of psychopathic behavior and the lived experience of psychiatric labels in youth", Doctoraatsproefschrift in de psychologie, promotor: Stijn Vanheule, UGent.
- K.A. Dodge (1980), "Social cognition and children's aggressive behavior", *Child Development*, vol. 51, pp. 162-170.
- K.A. Dodge (1986), "A social information processing model of social competence in children", in M. Perlmutter (ed.), *Minnesota Symposium on Child Psychology: Vol.18. Cognitive perspectives on children's social and behavioral development*, Hillsdale, NJ, Erlbaum, pp.77-125.
- K.A. Dodge (2006), "Translational science in action: Hostile attributional style and the development of aggressive behavior problems", *Development and Psychopathology*, vol. 18, pp. 791-814.
- K.A. Dodge, & C.L. Frame (1982), "Social cognitive biases and deficits in aggressive boys", *Child Development*, vol. 53, pp. 620-635.
- K.A. Dodge, J.M. Price, J. Bacharowski, & P. Newman (1990), "Hostile Attributional Bias in Severely Aggressive Adolescents", *Journal of Abnormal Psychology*, vol. 99, pp. 385-392.
- C. Federman, D. Holmes, & J.D. Jacob (2009), "Deconstructing the Psychopath: A critical Discursive Analysis" *Culture Critique*, no. 72, pp. 36-65.
- P. Fonagy (2003), "Towards a developmental understanding of violence", *The British Journal of Psychiatry*, vol. 183, pp. 190-192.
- P. Fonagy (2004), "Early-Life Trauma and the Psychogenesis and Prevention of Violence", *Annals New York Academy of Sciences*, no. 1036, pp. 181-200.
- A. Forth, D. Kosson, & R. Hare (2003), *The Hare Psychopathy Checklist: Youth Version*, Toronto, Multi-Health Systems, Inc.
- M.B. Glassman (1988), "Intrapsychic Conflict Versus Developmental Deficit: A Causal Modeling Approach to Examining Psychoanalytic Theories of Narcissism", *Psychoanalytic Psychology*, vol. 5, no. 1, pp. 23-46.
- N.G. Guerra, & R.G. Slaby (1989), "Evaluative factors in social problem solving by aggressive boys", *Journal of abnormal Child Psychology*, vol. 17, pp. 277-289.
- R.D. Hare (1980), "A research scale for the assessment of psychopathy in criminal populations", *Personality and Individual Differences*, vol. 1, pp. 111-119.

- R.D. Hare (1991), *Manual for the Hare Psychopathy Checklist-Revised*, Toronto, Multi-Health Systems.
- R.D. Hare (1996), "Psychopathy: A Clinical Construct Whose Time Has Come", *Criminal Justice and Behavior*, vol. 23, no. 1, pp. 25-54.
- R.D. Hare (2003), *Manual for the Hare Psychopathy Checklist-Revised* (2nd ed.), Toronto, Multi-Health Systems.
- R.D. Hare (2006), "Psychopathy: A clinical and forensic overview", *Psychiatric Clinics of North America*, vol. 29, no. 3, pp. 709-724.
- R.D. Hare (2011), *Without Conscience: The Disturbing World of the Psychopaths Among us*, (EPUB format), New York, Guilford Press.
- R.D. Hare, & C.S. Neumann (2008), "Psychopathy as a Clinical and Empirical Construct", *Annual Review of Clinical Psychology*, vol. 4, pp. 217-246.
- R.D. Hare, & C.S. Neumann (2009), "Psychopathy: Assessment and Forensic Implications", *The Canadian Journal of Psychiatry*, vol. 54, no. 12, pp. 791-802.
- G.T. Harris, T.A. Skilling, & M.E. Rice (2001), "The construct of psychopathy", in M. Tonry, & N. Morris, *Crime and justice: An annual review of research*, Chicago, University of Chicago Press, pp. 197-264.
- H. Hervé (2007), "Psychopathy Across the Ages: A History of the Hare Psychopath", in H. Hervé & J.C. Yuille (eds.), *The Psychopath: Theory, Research and Practice*, Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associate Publishers, pp. 31-55.
- U. Kramer, Y. de Roten, J.C. Perry, & J.-N. Despland (2013), "Beyond splitting: Observer-rated defense mechanisms in Borderline Personality Disorder", *Psychoanalytic Psychology*, vol. 30, no. 1, pp. 3-15.
- J. Lacan (1993 [1955-1956]), *The Seminar, Book III, The Psychosis*, New York and London, W.W. Norton.
- J. Lacan (2006 [1959]), "On a Question Prior to any Possible Treatment of Psychosis", *Écrits*, New York and London, W.W. Norton, pp. 575-584.
- A.-M. R. Leistico, R.T. Salekin, J. De Coster, & R. Rogers (2008), "A Large-Scale Meta-Analysis Relating the Hare Measures of Psychopathy to Antisocial Conduct", *Law and Human Behavior*, vol. 32, pp. 28-45.
- C. Lévi-Strauss (1949), *The Elementary Structures of Kinship*, Boston, Beacon Press.
- C. Lévi-Strauss (1958), *Structural Anthropology*, New York, Basic Books.
- J.E. Lochman, & K.A. Dodge (1994), "Social-Cognitive Processes of Severely Violent, Moderately Aggressive, and Nonaggressive Boys", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 62, pp. 366-374.
- D.T. Lykken (1957), "A study of anxiety in the sociopathic personality", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 55, no. 1, pp. 6-10.
- B.E. McDermott, C.D. Quanbeck, D. Busse, K. Yastro, & C.L. Scott (2008), "The accuracy of risk assessment instruments in the prediction of impulsive versus predatory aggression", *Behavioral Sciences and the Law*, vol. 26, no. 6, pp. 759-777.
- J.R. Meloy (1988), *The psychopathic mind: Origins, dynamics, and treatment*, Northvale, NJ, Aronson Inc.
- F.W. Nietzsche (1997 [1886]), *Beyond Good and Evil. Prelude to a Philosophy of the Future*, Dover, Thrift Editions.
- I. Parker, E. Georgaca, D. Harper, T. McLaughlin, & M. Stowel-Smith (1995), "Representations of Madness", *Deconstructing Psychopathology*, London, SAGE Publications Ltd., pp. 56-71.
- S. Porter (1996), "Without conscience or without active conscience? The etiology of psychopathy revisited", *Aggression and Violent Behavior*, vol. 1, no. 2, pp. 179-189.
- S. Porter (2007), "Psychopathy and violent crime", in H. Hervé & J. Yuille, *The psychopath: theory, research, and practice*, Mahwah (NY), Lawrence Erlbaum Associates, Inc., pp. 287-300.

- R.D. Rabinovitch (1959), "The Concept of Primary Psychogenic Acathexis", in B. Karpman (ed.), *Symposia on Child and Juvenile Delinquency, Presented at the American Orthopsychiatric Association*, Washington, D.C., Psychodynamics Monograph Series, pp. 57-63.
- W. Raven (2014), <http://schrijversgewijs.be/blog/doina-ioanid-en-jan-h-mysjkin-op-de-zolder-van-het-poeziecentrum-24-september-2014>.
- F. Regnault (1995), "The Name-of-the-Father", in R. Feldstein, B. Fink, & M. Jaanus, *Reading Seminar XI: Lacan's Four fundamental Concepts of Psychoanalysis*, Albany, State University of New York Press, pp. 75-76.
- A. Schopenhauer (2000 [1851]), *Parerga and Paralipomena, Volume 2*, (E. Payne, Trans.), Oxford, University Press.
- R.C. Serin (1991), "Psychopathy and Violence in Criminals", *Journal of Interpersonal Violence*, vol. 6, no. 4, pp. 423-431.
- M.C. Seto, & V.L. Quinsey (2006), "Toward the Future. Translating Basic Research into Prevention and Treatment Strategies", in C.J. Patrick (ed.), *The Handbook of Psychopathy*, New York, The Guilford Press, pp. 589-601.
- M.D. Steinberg, & K.A. Dodge (1983), "Attributional bias in aggressive adolescent boys and girls", *Journal of Social and Clinical Psychology*, vol. 1, no. 4, pp. 312-321.
- G.E. Vaillant (1975), "Sociopathy as a Human Process", *Archives of General Psychiatry*, vol. 32, no. 2, pp. 178-183.
- S. Vanheule (2013), *Psychose anders bekeken – Over het werk van Jacques Lacan*, Leuven, Lannoo Campus.
- S. Vanheule (2015), *Psychodiagnostiek anders bekeken: Kritieken op de DSM – Een pleidooi voor functiegerichte diagnostiek*, Leuven, Lannoo Campus.
- S. Vanheule, & S.T. Hauser (2008), "A narrative analysis of helplessness in depression", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 56, pp. 1309-1330.
- M.J. Vitacco, C.S. Neumann, M.F. Caldwell, A. Leistico, & G.J. Van Rybroek (2006), "Testing factor models of the psychopathy checklist: Youth version and their association with instrumental aggression", *Journal of Personality Assessment*, vol. 87, pp. 74-83.
- J.E. Vitale, J.P. Newman, R.C. Serin, & D.M. Bolt (2005), "Hostile Attributions in Incarcerated Adult Male Offenders: An exploration of Diverse Pathways", *Aggressive Behavior*, vol. 31, pp. 99-115.